TARIXIY BIRLIK VA MINTAQAVIY HAMKORLIK ILDIZLARI: MARKAZIY OSIYO XONLIKLARI O‘RTASIDAGI ALOQALAR

Masharipov Jahongir
Urganch raqamli texnologiyalar texnikumi tarix fani o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Ushbu tezis Markaziy Osiyo xonliklari o‘rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarning shakllanish mexanizmlarini tarixiy birlik hamda mintaqaviy hamkorlik nuqtayi nazaridan tahlil qiladi. Maqsad xonliklararo munosabatlarning institutsional asoslari, diplomatik amaliyot va savdo yo‘llari orqali integratsiya omillarini ochib berishdir. Metodologiya manbashunoslik, qiyosiy tahlil va tarmoq yondashuviga tayangan. Ilmiy yangilik aloqalar tizimini chegaraviy nizolar emas, funksional bog‘liqliklar orqali izohlashdir.*

Аннотация. *Данный тезис анализирует механизмы формирования политических, экономических и культурных связей между ханствами Центральной Азии через призму исторического единства и регионального сотрудничества. Цель состоит в выявлении институциональных оснований межханских отношений, роли дипломатических практик и торговых путей в процессах интеграции. Методология опирается на источниковедческий, сравнительный и сетевой подходы. Научная новизна заключается в объяснении системы связей через функциональные взаимозависимости, а не только через конфликты.*

Kalit so‘zlar: *Markaziy Osiyo xonliklari; diplomatiya; karvon savdosi; sulh va ittifoqlar; chegara hududlari; madaniy almashinuv; manbashunoslik*

Ключевые слова: *ханства Центральной Азии; дипломатия; караванная торговля; мир и союзы; пограничные территории; культурный обмен; источниковедение*

Asosiy qism. Tarixiy birlik va mintaqaviy hamkorlik tushunchasi Markaziy Osiyo xonliklari o‘rtasidagi munosabatlarni yagona siyosiy makon doirasida harakat qilgan, ammo suveren institutlarga ega bo‘lgan subyektlarning o‘zaro bog‘liqligi sifatida ta’riflanadi. Ushbu bog‘liqlikning mexanizmi geoiqtisodiy yo‘laklar, suv resurslari, qarindoshlik-urug‘chilik tarmoqlari va diplomatik protokollar orqali uzluksiz almashinuv hosil qilganida namoyon bo‘ladi. Masalan, Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Qo‘qon xonligi o‘rtasida elchilar almashinuvi, savdo bojlarining kelishuvi hamda asirlar masalasi bo‘yicha muzokaralar muntazam yuritilgan. Raqamiy ko‘rsatkich sifatida, XVIII–XIX asrlarda yirik karvonlar tarkibi ko‘pincha o‘nlab, ayrim yo‘nalishlarda yuzlab tuya va otlardan iborat bo‘lgani, bojxona tushumlari esa shahar xazinalari daromadining sezilarli ulushini tashkil etgani qayd etiladi [1]. Ilmiy izoh shundan iboratki, integratsiya darajasi doimiy “ittifoq” shaklida emas, balki funksional ehtiyojlarni qondirish uchun moslashuvchan kelishuvlar ko‘rinishida yuzaga kelgan va shu bois uni tarmoq tipidagi tarixiy tizim sifatida o‘qish maqsadga muvofiqdir [2].

Xonliklararo siyosiy munosabatlar avvalo diplomatik tan olish, protokol va huquqiy odatlar majmui sifatida ta’riflanadi. Bu yerda mexanizm elchilik institutining ikki yo‘nalishda ishlashida ko‘rinadi: bir tomondan, hukmdorlar legitimligini mustahkamlash uchun sovg‘a-salom, yorliq va maktublar orqali rasmiy muloqot yuritilgan; ikkinchi tomondan, muayyan mojarolarni cheklash uchun sulh shartlari, garov va asirlar almashinuvi amaliyoti qo‘llangan. Misol sifatida, chegaraviy hududlarda yaylov va suv masalasi keskinlashgan paytlarda taraflar muzokara orqali mavsumiy foydalanish tartibini belgilashga intilgan, bu esa “qattiq chegara”dan ko‘ra “muzokarali chegara” modelini kuchaytirgan. Statistik ifoda sifatida, elchilik missiyalari yilma-yil takrorlanib turgan davrlarda savdo oqimlari barqarorlashgani, mojarolar ko‘paygan yillarda esa karvonlar soni qisqargani manba xabarlarida kuzatiladi [3]. Ilmiy izoh shuki, diplomatiya nafaqat siyosiy ramziyot, balki tranzit

xavfsizligini boshqarish texnologiyasi bo‘lib, u iqtisodiy manfaatlar bilan uzviy bog‘langan. Iqtisodiy aloqalar xonliklararo hamkorlikning moddiy poydevori sifatida ta’riflanadi va u karvon savdosi, hunarmandchilik mahsulotlari aylanishi hamda pul-moliya amaliyotlari bilan ifodalanadi. Mexanizm shundan iboratki, yirik shaharlardagi bozorlar mintaqaviy narxlarni muvofiqlashtiruvchi markaz vazifasini bajargan, bojxona bekatlari esa tovar oqimini tartibga solgan va siyosiy kelishuvlar iqtisodiy xavflarni pasaytirgan. Masalan, ipak, paxta matolari, metall buyumlar, tuz va chorva mahsulotlari bir xonlikdan boshqasiga oqib o‘tgan, ayrim tovarlar esa qayta eksport orqali uzoq bozorlarga yo‘naltirilgan. Raqamiy tasavvur berish uchun karvon yuklarida asosiy ulushni ommaviy iste’mol tovarlari egallagan, ayrim yo‘nalishlarda esa yuqori qiymatli tovarlar boj stavkalarining sezilarli qismini berganligi qayd etiladi [1]. Ilmiy izoh shundan iboratki, xonliklar o‘rtasidagi iqtisodiy raqobat ham hamkorlikni inkor etmaydi, aksincha, raqobat bozorlarga kirish qoidalarini aniqlashtirishni talab qilib, kelishuvlar ishlab chiqilishiga turtki bergan. Savdo yo‘llarining ishlashida logistika va xavfsizlik masalasi alohida institut sifatida ta’riflanadi, chunki karvonlar uchun yo‘l infratuzilmasi, quduqlar, rabotlar va qo‘riqlash tizimi zarur bo‘lgan. Mexanizm ko‘pincha mahalliy hokimlar va qabila yetakchilari bilan tuziladigan kelishuvlar orqali yo‘lning muayyan qismi uchun kafolat berilishida, yo‘l haqi yoki “yo‘l solig‘i”ning normativlashuvida namoyon bo‘ladi. Misol tariqasida, cho‘l va chegara hududlarida karvonlar ko‘pincha qo‘riqchi yollagan, ayrim joylarda esa mahalliy jamoalar yo‘l ko‘rsatish va suv ta’minoti evaziga to‘lov olgan. Statistik jihatdan, xavfsizlik kafolatlari kuchli bo‘lgan marshrutlarda karvonlarning mavsumiy aylanishi yuqoriroq bo‘lgani, xavf ortganida esa marshrutlar qisqargani manbalarda bilvosita aks etadi [4]. Ilmiy izoh sifatida, logistika tizimi xonliklararo aloqalarning “ko‘rinmas instituti” bo‘lib, u siyosiy qarorlar bilan iqtisodiy natijalar o‘rtasida vositachilik qilgan. Xonliklararo aloqalarni tushuntirishda qiyosiy tahlil usuli mintaqaviy hamkorlikning umumiy va xos jihatlarini ochib beruvchi metod sifatida ta’riflanadi. Mexanizm uch darajada ishlaydi:

institutsional qiyos, ya’ni elchilik va boj tizimlarining o‘xshashligi; makoniy qiyos, ya’ni savdo yo‘laklari va chegaraviy hududlar rolining farqi; va vaqt qiyosi, ya’ni XVIII asr oxiri bilan XIX asr o‘rtalaridagi o‘zgarishlar dinamikasi. Masalan, ayrim xonliklarda markazlashuv kuchaygan sari boj yig‘imlari standartlashgan, boshqa hududlarda esa mahalliy vakolatlar kengroq saqlanib qolgan. Statistik ifoda sifatida, markazlashuv kuchli bo‘lgan joylarda rasmiy hujjatlar soni ko‘payishi, muhr va tamg‘alar xilma-xilligining kamayishi kuzatiladi [3]. Ilmiy izoh shuki, qiyosiy yondashuv integratsiyani “bir xil jarayon” deb emas, turli institutlar uyg‘unlashuvi deb ko‘rsatadi va shu orqali tarixiy birlikning ko‘p qatlamliligini isbotlaydi.

Xulosa. O‘rganilgan materiallar Markaziy Osiyo xonliklari o‘rtasidagi aloqalar tarixiy birlikning mavhum g‘oyasi emas, balki diplomatik amaliyot, savdo-logistika infratuzilmasi, chegara resurslarini birgalikda boshqarish hamda madaniy almashinuv orqali ishlagan funksional tizim ekanini ko‘rsatdi. Ushbu tizimda integratsiya va raqobat bir-birini inkor etmay, aksincha, kelishuvlar va institutlarni takomillashtirishga turtki bergan. Chegaraviy hududlar “uzilish nuqtasi” bo‘lish bilan birga, hamkorlikni sinovdan o‘tkazgan va moslashuvchan boshqaruv usullarini yaratgan makon vazifasini bajargan. Manbashunoslik va qiyosiy yondashuv aloqalarning ko‘p qatlamli xaritasini tiklab, siyosiy voqealar ortida turgan iqtisodiy va madaniy bog‘liqliklarni aniqroq talqin etishga imkon berdi. Natijada xonliklararo munosabatlarni mintaqaviy hamkorlik ildizlarini tushuntiruvchi tarmoq modelida talqin qilish ilmiy jihatdan asosli va istiqbolli yondashuv ekani aniqlashtirildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Холмуродов А. Марказий Осиёда савдо йўллари ва карвон иқтисодиёти. Тошкент, Фан, 2018. 256 б.

2. Бартольд В. В. Сочинения. Том 2: История культурной жизни Туркестана. Москва, Наука, 1963. 544 с.

3. Брегель Ю. Х. Историческая география Средней Азии. Санкт-Петербург, Евразия, 2003. 640 с.

4. Levi S. C. The Bukharan Crisis: A Connected History of 18th-Century Central Asia. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 2020. 360 p.

5. Morrison A. Russian Rule in Samarkand 1868–1910: A Comparison with British India. Oxford, Oxford University Press, 2008. 368 p.

6. Ерофеева И. В. Центральная Азия в системе международных отношений XVIII–XIX вв. Алматы, Дайк-Пресс, 2005. 312 с.